

ПАМ'ЯТІ КОЛЕГИ

Тетяна Іванівна Заславська (1927—2013)

Соціолог, який змінив світ

У далекому тепер уже 1983 році, коли здавалося, що системі радянського соціалізму жити і процвітати нескінченно довго, за 3 тисячі кілометрів від Москви — в академічному містечку Новосибірська — вироком радянській системі пролунали слова: “...чинна система виробничих відносин [в СРСР] істотно відстала від рівня розвитку продуктивних сил”; “...треба визнати, що соціальний механізм розвитку економіки ... [в] СРСР не забезпечує задовільних результатів. Формований ним соціальний тип працівника не відповідає не лише стратегічним цілям ..., а й технологічним вимогам сучасного виробництва”. “Основні риси чинної системи державного управління економікою СРСР (а отже, ... і системи виробничих відносин), — писала Т.І.Заславська, — склалися приблизно п’ять десятиліть тому. Відтоді ця система неодноразово підправлялася, оновлювалася й удосконалювалася, але жодного разу не зазнавала якісної перебудови... Здійснювні ... спроби перебудови управління народним господарством не враховували соціальних аспектів процесу вдосконалення виробничих відносин соціалізму, що й було однією з причин невдач, що їх вони зазнали”. І центральний висновок: *необхідна “серйозна перебудова системи державного управління економікою, а саме: відмова від адміністративних методів управління з високою*

централізацією господарських рішень і послідовний комплексний перехід до економічних методів регулювання виробництва” [Заславская, 2007: т. 2, с. 12–30; Заславская, 2002 (1983)]. У цих словах звучали аргументовані дослідницькі висновки Т.І.Заславської. Академік Заславська чудово розуміла, що “складність господарського механізму управління економікою, безперечно, на багато порядків вища за складність будь-яких технічних механізмів. Утім, дослідження, спрямовані на розроблення його нової “моделі”, поки здійснюються *кустарними методами*... Особливо слабо поки опрацьовано соціальні аспекти реформи управління господарством: конкретні способи узгодження суспільних, групових та особистих інтересів... Звідси — *нові великі завдання, що постають перед соціологією*... Розроблення стратегії перебудови виробничих відносин передбачає знання соціального становища, потреб, інтересів, реальної і потенційної поведінки тих суспільних груп, що можуть суттєво впливати на перебіг перетворень” [Заславская, 2007: т. 2, с. 25]. Завдання перед соціальною наукою і політичною практикою були поставлені, причому — системно.

Невдовзі колесо історії закрутилося швидко: політика перебудови в СРСР, введення елементів економічних (ринкових) методів господарювання, кооперативної і приватної власності, вибух радянської системи, на уламках якої нові держави почали вибудовувати нові моделі розвитку. У цей саме період стався вихід радянської соціології із глухої тіні марксистсько-ленінської філософії. У 1987 році під керівництвом Т.І.Заславської та Ю.О.Левади було створено Всесоюзний центр дослідження громадської думки (ВЦДГД), дослідницькі програми якого стали головним джерелом інформації про громадську думку в країні та регіонах. Незважаючи на 32-літню історію існування Соціологічної асоціації СРСР (від 1958-го), I з'їзд соціологів СРСР відбувся лише 1991 року, під керівництвом Т.І.Заславської був заданий серйозний імпульс розвитку прикладної і фундаментальної соціальної науки.

Внесок Т.І.Заславської в розвиток соціологічної теорії, методології досліджень і соціологічної освіти, в пояснення складного механізму функціонування і зміни суспільних відносин важко переоцінити. Революційні й чітко обґрунтовані (на відміну від домінантного ідеологічного дискурсу 1980-х років) висновки стосовно глибоких внутрішніх суперечностей радянської системи і необхідності її “перебудови” відіграли роль “інтелектуального вибуху” для правлячої еліти і для соціальних наук, підштовхнули еліту до здійснення суспільних реформ, а дослідників — до пошуку відповідей на фундаментальні питання суспільного розвитку. Реалізована ВЦДГД програма моніторингу змін у суспільстві (крізь призму громадської думки) забезпечила зворотний зв'язок щодо ефектів утручання реформ у систему суспільного життя. Зорганізований Т.І.Заславською від 1993 року щорічний міжнародний симпозіум “Куди йде Росія?” дав змогу змобілізувати інтелектуальні зусилля на осмислення трансформаційних змін і їхніх наслідків для суспільства. А створені на початку 1990-х років Т.І.Заславською разом із Т.Шаніним Московська вища школа соціальних і економічних наук Академії народного господарства при уряді РФ і Міждисциплінарний академічний центр соціальних наук (Інтерцентр) стали вагомою інтелекту-

альною, соціально-аналітичною структурою в Росії та пострадянському просторі.

Уже у працях 1980-х років Т.І.Заславська розробляла центральне положення її теорії про зв'язок між соціальною структурою суспільства, функціонуванням його соціальних інститутів і якістю людського потенціалу, що утворюють складний соціальний механізм суспільних змін і зумовлюють характер їх. З позицій соціології 2010-х років, цей висновок повною мірою відповідає сучасним теоретичним уявленням (зокрема набутим у рамках нового інституціоналізму і культуральної соціології) про особливу роль як соціальних інтересів різних акторів, так і культури (ціннісної свідомості), активності соціальних суб'єктів та інституціональних правил у механізмі соціальних змін.

Перебігом постсоціалістичних трансформацій підтверджена евристичність і прогностичність створеної Т.І.Заславською теорії соціального механізму зміни суспільних відносин, на підставі якої ще на зламі 1980–1990-х років дослідниця обґрунтувала найімовірніший сценарій суспільного розвитку пострадянської Росії: зрощування інтересів нових підприємців і державних чиновників, а також відчуження більшості суспільств від суспільних благ, люмпенізація “народу” [Заславская, 1998; Заславская, 2002: с. 110–112]. Пізніше близькі за змістом теоретичні розробки стали відомішими у світовій соціології в авторстві І.Селені [Селеньи, Эял, Тоунсли, 2008]. Аналогічні зсуви в поширенні концептуальних ідей відбулися й стосовно концепту людського потенціалу, що був розроблений Т.І.Заславською ще у 1980-х роках [Заславская, 2002 (1986); Заславская, 2005], однак ввійшов у науковий і політичний дискурс завдяки працям Нобелівського лауреата Т.Шульца та Програмі Розвитку ООН.

Внесок Тетяни Іванівни Заславської у світову науку, у розвиток вітчизняної соціології й у зміну суспільних відносин радянського і раннього пострадянського суспільства величезний. Це — велична фігура у світовій і вітчизняній науці, в сучасній вітчизняній історії. Однак велич ніколи не затмарювала її людських якостей. Киянка за народженням, дуже жива, чутлива, із цікавістю до всього, відкрита і привітна, із гострим відчуттям фальші, здатна співчувати й радіти прекрасному — такою Тетяна Іванівна запам'ятається всім, хто її знав і любив.

“Надто багато всього, все життя жодного перепочинку... І разом із тим думаю: яке це щастя — існувати, бути потрібною і на щось здатною!.. Доки творче життя попри все триває, для мене це — щастя”, — писала Тетяна Іванівна своїй сестрі у 1998 році [Заславская, 2007: т. 3, с. 745–746]. Щастя для нас — доторкнутися до великої людини, до великої творчості. Дякуймо Вам, Тетяно Іванівно, за це щастя.

Джерела

Заславская Т.И. “Новосибирский манифест” (1983 г.): О совершенствовании производственных отношений социализма и задачах экономической социологии // Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества. Деятельностно-структурная концепция. — Москва: Издательство “Дело”, 2002. — С. 18–40.

Заславская Т.И. Человеческий фактор развития экономики и социальная справедливость (1986 г.) // Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества. Деятельностно-структурная концепция. — Москва: Издательство “Дело”, 2002. — С. 57–75.

Заславская Т.И. Социальные результаты реформ и задачи социальной политики // Куда идет Россия? Трансформация социальной сферы и социальная политика. — Москва: МШСЭН, Интерцентр, 1998. — С. 3–14.

Заславская Т.И. Возможные траектории социального развития // Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества. Деятельностно-структурная концепция. — Москва: Издательство “Дело”, 2002. — С. 110–112.

Заславская Т.И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе // Общественные науки и современность. — 2005. — № 4. — С. 13–23.

Заславская Т.И. Трансформационный процесс в России: в поиске новой методологии // Заславская Т.И. Избранное: В 3 т. — Т. 2. — М.: Издательство “Экономика”, 2007.

Заславская Т.И. Моя жизнь: воспоминания и размышления // Заславская Т.И. Избранное: в 3 т. — Т. 3. — М.: Издательство “Экономика”, 2007.

Селеньи И., Эял Г., Тоунсли Э. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической центральной Европе / Пер. с англ. — Киев: Институт социологии НАН Украины; Харьков: Харьковский национальный университет им. В.Н.Каразина, 2008 (1998).

Ольга Куценко,
професор, доктор соціологічних наук

Відчуття широкого обрію

Відчуття широкого обрію — це було моє перше і дуже сильне враження від зустрічі з Тетяною Іванівною. Вона виступала із доповіддю про стратегії і перспективи трансформації пострадянського суспільства і відповідні, супутні методологічні проблеми соціології, що постали як завдання перед наукою, що розвивається, новою для пострадянського суспільствознавства. Ця доповідь на Харківських соціологічних читаннях 1997 року була для мене поворотною — і в науковій, і в особистій долі. Я тоді була студенткою соціологічного факультету Харківського університету, і моя зустріч з ідеями, теоріями і роботою Тетяни Іванівни Заславської розгорнулася у захват від перспективи, котру у стислій доповіді вона зуміла показати точними, чіткими, простими словами про неймовірно складні й багатогранні процеси в суспільстві і науці. Це відчуття захвату від глибини й масштабності, захопленості й наукової перспективи залишалося незмінним упродовж усього мого подальшого спілкування із Заславською. Тетяна Іванівна щедро ділилася ідеями, розумінням складних суспільних процесів, пам'яттю про трагічні долі людей і події історії, які вона проживала і творила.

Ця надзвичайна якість видатної Людини — бути залученим, активним діячем у громадському житті (Перебудова і, безумовно, принципова роль “Новосибірського маніфесту” для створення проактивної інтелектуальної еліти, політичні події кінця 1980-х і участь у групі академіка Сахарова), в організації передового рубежу соціальної науки (створення Новосибірської школи економічної соціології, створення ВЦДГД і керівництво ним, ліде-